

O "DOMAĆIM RADIONICAMA" NAKITA U HRVATSKOJ U RANOM SREDNJEM VIJEKU

U radu se raspravlja o sintagmi „domaće radionice“ kojom se u arheološkoj literaturi tradicionalno barata pri obradi ranosrednjovjekovnog nakita u Hrvatskoj i Dalmaciji. Po provedenoj analizi iznosi se teza da je to nakit čija su proizvodna središta locirana u gradovima bizantske Dalmacije, iz kojih se u većim količinama izvoze u Hrvatsku i druge sklavinije južno od nje, ali su u manjem broju otkrivene i u urbanim slojevima dalmatinskih gradova (Trogir, Zadar), pa ih u tom kontekstu možemo tretirati i kao bizantski provincijalni nakit teme Dalmacije. No, kako je gro toga nakita otkriven mahom kao inventar u starohrvatskim grobljima i u grobljima na teritoriju Zahumlja, treba ga i dalje nazivati starohrvatskim, kao dio ukupne materijalne kulture ranoga srednjeg vijeka u tim povijesnim hrvatskim zemljama.

Ključne riječi: „domaće radionice“, starohrvatska groblja, rani srednji vijek, nakit, Dalmacija, Hrvatska, sklavinije / *Key words: "local workshops", early Croatian cemeteries, Early Middle Ages, jewelry, Dalmatia, Croatia, sclaviniae*

Uvod

Sintagmu „domaće radionice“ uveo je u znanstvenu upotrebu Ljubo Karaman označivši njome shvaćanje da je nakit iz starohrvatskih grobova proizveden na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske. Naspram tako definiranoj skupini velikog broja primjeraka i tipova nakita suprotstavio je manji broj onih, mahom složenije zlatarske tehnike i od plemenitih metala, koje je odredio kao proizvod bizantskih radionica ne ulazeći pobliže u definiciju toga pojma. Karaman je tezu o „domaćim radionicama“ po uzoru na bizantsko zlatarstvo postavio 1930. u svojoj sintezi *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, a razradio u objavi starohrvatskih groblja u Solinu, koja je istražio tridesetih godina 20. st. To su groblja na lokalitetima Majdan i Glavičine, koja od tada postaju neizostavni dio svih budućih sinteza i većih radova o ranosrednjovjekovnim grobljima u Hrvatskoj.¹ Djelatnost tih „domaćih radionica“ on okvirno datira u 9. i 10. st. i odvaja njihove proizvode od nakita iz 8. st., koji pripisuje uvozu iz Bizanta. Vremenska razdjelnica između te dvije skupine po njemu je okvirno 800. godina,² na što je bez sumnje utjecala činjenica da su na prijelazu iz 8. u 9. st. hrvatske zemlje ušle u okvire interesne sfere Franačkoga carstva. To je ujedno i dugi niz desetljeća nakon Karamana bio važan čimbenik za određivanje vremena početaka proizvodnje nakita u „domaćim radionicama“. Karaman se nakon Drugoga svjetskog rata nije više vraćao na ovu problematiku, ali je ona ostavila duboki trag u hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj medievalnoj arheologiji druge polovice 20. st. Međutim, autori koji su pisali o tome u pravilu su preuzimali Karamanovo mišljenje ne

1 Karaman 1930: 119, 131–135; Karaman 1936: 17, 19, 20–29; Karaman 1940: 32–34.

2 Karaman 1940: 32: „Iza godine 800. nestaje u grobovima dalmatinske Hrvatske i bizantskih zlatnih naušnica i brončanih predmeta, koje znamo iz suvremenih grobova u Ugarskoj (97)“.

unoseći nove elemente u analizu, osim što je u radovima iz Bosne i Hercegovine – po uzoru na Karamana – ostavljena otvorenom i mogućnost postojanja i bosanskih „domaćih radionica“, ali bez konkretnih dokaza i dubljih analiza. Ni Karaman nije ovu temu obradio kao posebnu cjelinu, već ju je uklopio u svoju sintezu iz 1930. i radove objavljene nakon toga. No, on joj je, unatoč tome, posvetio najviše pozornosti od svih koji su kasnije pisali o tome.

Nova gledišta o proizvodnim središtima ranosrednjovjekovnog nakita javljaju se tek u radovima nakon 2000., ali također usputno u sklopu nekih drugih tema, bilo obrade nakita ili grobalja u kojima je taj nakit nađen. U njima je upozoreno na mogućnost da su se te zlatarske radionice nalazile u dalmatinskim gradovima, tada u sklopu bizantske Dalmacije.³

Prije nego li prijedem na iznošenje pojedinih mišljenja od Karamana do danas, prethodno bih ukazao na jednu proročansku misao koju je izrekao fra Lujo Marun u katalogskoj objavi naušnica iz fundusa Prvoga muzeja hrvatskih spomenika u Kninu na samom kraju 19. st. U tom pionirskom radu on je upozorio na mogućnost novih spoznaja u nekim budućim analizama ranosrednjovjekovnog nakita, pa tako i o porijeklu naušnica. Marun piše: „Buduć da se ponaosob kod arheološke znanosti zgađa, što i kod ostalih znanosti, da se često danas nešto kao izvjestna dokazuje, dok sutra, pri novim otkrićima, dolazi se do sasvim protivnih zaključaka, pa nije isključena vjerojatnost da i **glede naušnica: njihova porijekla, umjetničkog razvoja i pripadnosti** (istaknuo T. B.), ako se u obće ima izvjestnih mnjenja, da ta također danas sutra mogla bi biti jačim dokazima sasvim opovrgnuta“.⁴ Ispravnost ove Marunove misli pokazat će i slijed promjena u analizi proizvodnje ranosrednjovjekovnog nakita i ubikaciji središta te proizvodnje kroz prikaz mišljenja u devetnaest radova i sinteza trinaestorice autorica i autora u rasponu od 116 godina (1900.–2015.).

Analiza⁵

Karamanova teza o „domaćim radionicama“ našla je svoj odraz u radovima hrvatskih i bosansko-hercegovačkih arheologa iz 50-ih i 60-ih godina 20. st. Prva ju je usvojila Irma Čremošnik, koja i nalaze iz Bosne smatra **domaćim proizvodima**, ali se ujedno pita: „Pošto su nalazi u Bosni u svemu slični onima u Dalmaciji, svakako su i oni **domaćeg porijekla**. Pitanje je samo da li su postojale radionice i u Bosni ili su predmeti doneseni iz Dalmacije“.⁶ Iz njezinog teksta vidljivo je da nije razlučila ranosrednjovjekovne geografsko-političke cjeline od suvremenih. Naime, ona se poziva na izvore u kojima se spominju i **domaći majstori** u Dalmaciji. Kako tih izvora nema za 9. i 10. st., očito misli na kasnije srednjovjekovne izvore, kada takvih podataka zaista ima u izobilju, ali su tada sasvim drugačije geopolitičke konstelacije na istim prostorima.⁷ Posebice je uočljivo nesnalaženje pri korištenju pojma Dalmacija. Od delmatske, potom rimske, pa bizantske, mletačke, austrijske i današnje Dalmacije ta geografska odrednica je znatno varirala u

3 Iz konteksta rada i analizirane literature vidljivo je da se ovdje govori o nakitu na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske i Dalmacije, dok je nakit iz ranosrednjovjekovne Slavonije posebna tema koja traži drugačiji pristup.

4 Marun 1900: 40.

5 U razradi analize ovdje obrađene teme nisam koristio fotografije, crteže, karte i sl. ilustrativni materijal, jer je tema načelno teoretski postavljena, a u citiranoj literaturi ima obilje takvih priloga koji su općepoznati, pa ih je po mom sudu ovdje suvišno ponavljati, jer se ne raspravlja o pojedinim tipovima, već o nakitu kao obrtničkim izradevinama općenito.

6 Čremošnik 1951: 267–268.

7 Za historijsku geografiju hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku cf. Burić 2021: 79–110, a za pojam Dalmacija najviše podataka zainteresirani će naći u zborniku radova sa znanstvenog skupa *Dalmacija u prostoru i vremenu – što Dalmacija jest, a što nije*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014.

sadržaju i njegovom prostornom obujmu. Tako je bizantska Dalmacija (arhontija, potom tema) svedena na niz nepovezanih obalnih i otočnih gradova (Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Osor, Krk i Rab). Svi drugi otoci i kopno oko tih gradova dio su hrvatske kneževine Trpimirovića ili sklavinija južno od nje. Stoga dvojba „da li su postojale radionice u Bosni ili su predmeti doneseni iz Dalmacije“ nema oslonca u povijesnoj stvarnosti ranoga srednjeg vijeka. Ovdje je, naime, Dalmacija shvaćena u njenim sadašnjim granicama jedne od hrvatskih regija, a to je – osim navedenih gradova – bio središnji dio ranosrednjovjekovne Hrvatske. U skladu s tim i njeno poimanje Bosne je upitno, jer se odnosi na današnju Bosnu i Hercegovinu, a granice Hrvatske u ranom srednjem vijeku (9.–11. st.) obuhvaćale su teritorij od porječja Vrbasa.

Gotovo istodobno na ovu se temu osvrnula i Ksenija Vinski Gasparini pišući o zlatnom nakitu iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. Za nju taj nakit može biti „**domaći rad dalmatinskih zlatara**, koji su bili nesumnjivo pod neposrednim utjecajem **zlatara iz gradova themae Dalmatiae**.”⁸ Važnost ovog njezinog stava je u tome što se tu po prvi put izričito spominju zlatari iz gradova bizantske Dalmacije, iako bez pobližih objašnjenja. No, i ovdje vidimo nesnalaženje s pojmom Dalmacije, jer kada govorimo o ranosrednjovjekovnom zlatarstvu **dalmatinski zlatari** mogu biti samo oni iz **gradova themae Dalmatiae**, a njena sintagma **dalmatinski zlatari** odnosi se na zlatare iz kneževine Hrvatske.

Nekoliko godina kasnije na pitanje radionica starohrvatskog nakita osvrnula se i Slavenka Ercegović u obradi nalaza nakita iz Gackog polja u Lici te sjeverno od Zrmanje i Dinare.⁹ I ona prihvaća Karamanovu tezu o „domaćim radionicama“ tog nakita. Uputila je i na važnost nalaza takvog nakita iz zapadne i jugozapadne Bosne ispravno zaključivši da je „taj teritorij u predtursko vrijeme pripadao Hrvatskoj“, ali i ona ostavlja otvorenom mogućnost postojanja radionica u Bosni i Hercegovini. Na žalost i ovdje se ponavljaju geografska nesuglasja kao i u radovima Čremošnik i Vinski Gasparini. Kada govorimo o importu nakita u Bosnu iz dalmatinske Hrvatske u ranom srednjem vijeku, ne možemo govoriti o nalazima s teritorija današnje Bosne i Hercegovine, jer je to daleko od povijesne stvarnosti ranoga srednjeg vijeka. Treba se samo sjetiti Porfirogenetovog djela *De administrando imperio* i njegove „zemljice Bosne“, zatim činjenice da se hrvatski teritorij pružao do Vrbasa i da je današnja Hercegovina tada također bila izvan bosanskih granica (sklavinije Zahumlje i Travunija). Tek na tako raščišćenoj geografsko-političkoj podlozi može se pristupiti analizi nakita i njegove proizvodnje.

Posljednja u nizu iz tog vremena koja se osvrnula na pitanje radioničkog porijekla nakita ranog srednjeg vijeka bila je Nada Miletić, ugledna bosansko-hercegovačka arheologinja iz Sarajeva. U svojoj obradi nakita iz srednjovjekovne zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu ističe da su brojni nalazi nakita dalmatinskohrvatske grupe većim dijelom proizvodi dalmatinskohrvatskih radionica odakle je taj materijal „trgovačkim putevima lako dospevao do istočnih delova Bosne ili zapadne Srbije“, no, nastavlja dalje, „ipak bismo za pojedine jednostavnije izrađene nalaze pretpostavili našeg, bosanskog majstora. Ako ih već dokumenti spominju u XIII v., pitamo se kada su se prvi put pojavili, kada su počeli?“¹⁰ Ona je u to vrijeme dala najbolji i najtočniji osvrt na problematiku „domaćih radionica“, posebice u kontestu historijske geografije ranoga srednjeg vijeka. Jedini nedostatak njenog osvrta je pozivanje na pisane izvore o zlatarima iz 13. st. To je, pak, vrijeme poodmaklog zrelog (razvijenog) srednjeg vijeka, kada je i politička karta cijelog prostora od istočne obale Jadrana do Drine vidno drugačija u odnosu na rani srednji vijek. Također je i gospodarski rast, posebice razvoj rudnika plemenitih metala u Bosni, utjecao na pojavu zlatara u samoj Bosni, premda i dalje u uskoj vezi sa zlatarskim

8 Vinski Gasparini 1952: 28.

9 Ercegović 1960: 251–252.

10 Miletić 1963a: 176.

obrtom u dalmatinskim gradovima. Tada više i nema tipova naušnica koji su obilježili starohrvatsko razdoblje u ranom srednjem vijeku. To je sada romanički, a potom i gotički nakit 14. i 15. st. Vidjeli smo da istu pogrešku radi i Irma Čremošnik, primijenivši podatke iz jedne epohe na znatno ranije razdoblje.

Iste je godine Miletić to svoje viđenje o radionicama nakita iznijela i u sintetskom kataloškom prikazu nakita u Bosni i Hercegovini.¹¹ Tu ona komparira nalaze bjelobrdске grupe na teritoriju Bosne i Hercegovine s onima starohrvatske kulturne pripadnosti, koje naziva dalmatinskohrvatska grupa, što je tada bio uobičajeni naziv koji je korišten i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ukazuje na tipološku diferenciranost starohrvatskog nakita od bjelobrdskog, kao i na češću uporabu plemenitih metala (zlatu, srebro). Slijedi dio teksta koji vrijedi doslovno citirati kada se govori o zlatarskim tehnikama i radioničkoj tradiciji: „Srebrni, a često i zlatni komadi rađeni su u finim zlatarskim tehnikama, filigranu i granulaciji, **što je verovatno bila posledica prisustva starih zlatarskih radionica u našim primorskim gradovima.**”¹² Oni su dugo bili pod vizantijskom upravom, pa, prema tome, i pod njihovim kulturnim uticajem. Bogatstvo nalaza ovoga tipa u našoj oblasti odražava i političku i društvenu, a time i kulturnu vezanost Bosne i dela Hercegovine za Dalmatinsku Hrvatsku u ovim vekovima“. Ova misao o „starim zlatarskim radionicama“ u dalmatinskim gradovima prošla je nezapaženo u hrvatskoj literaturi, pa ni sâm je nisam uočio sve do pisanja ovoga rada. Ona je još jedan argument u prilog tezi koju iznosim na kraju.

Karamanova teza o „domaćim radionicama“ prihvaćena je u hrvatskoj arheološkoj literaturi i tijekom 70-ih i 80-ih godina 20. st., i to najprije u dvije prve sinteze starohrvatske materijalne kulture nakon Karamana, koje su napisali Dušan (Duje) Jelovina i Janko Belošević, tada najbolji poznavatelji starohrvatskih grobalja. Jelovina se u svojoj sintezi vrlo kratko i usputno osvrće na tu temu kada govori o tipološkoj analizi naušnica i iznosi pretpostavku da bi najranije naušnice, uglavnom one s jagodama, mogle predstavljati **prve produkte domaćih zlatarskih radionica početkom IX st.** čime prihvaća Karamanovo mišljenje bez daljnjih analiza. Također općenito govori i o utjecaju bizantskog zlatarstva na ono „domaćih radionica“ i o direktnom uvozu iz Bizanta (zlatni nakit iz Trilja).¹³ Slijedi Beloševićeva studija materijalne kulture Hrvata kronološki ograničena na 7.–9. st., tj. na poganski horizont starohrvatskih grobalja, a napisana na temelju autorovih brojnih iskopavanja u sjevernoj Dalmaciji. On dosljedno luči naušnice 8. i prve polovice 9. st. (poganski horizont) od starohrvatskih naušnica kristijaniziranog horizonta (9.–11. st.) za koje kaže da su „rađene po bizantskim uzorima u **domaćim zlatarskim radionicama**, dok su naušnice iz starohrvatskih grobova iz VIII i prve polovice IX stoljeća izrazito bizantskog karaktera i nesumnjivo predstavljaju izravni bizantski import”.¹⁴ Zanimljivo je da se obojica pri iznošenju svojih stavova ne pozivaju izričito na Karamana. Čini se da je sintagma „domaće radionice“ postala *locus communis* u hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj arheologiji.

Za razliku od Jelovine, Belošević je više pozornosti posvetio nakitu 8. i prve polovice 9. st., koji je po njemu „import mediteransko-bizantskih radionica“. Za pojedine tipove grozdolikih naušnica upućuje na „kasnoantičke uzore“, a analogije pripisuje radionicama „romansko-bizantskih obilježja“. Zlatne i srebrne grozdolike naušnice po njemu „predstavljaju izravni bizantski import“, ili „izravni uvoz bizantskih zlatarskih radionica”.¹⁵ Tim mišljenjem i Belošević se priklanja Karamanovom stavu da je nakit 8. st. uvoz iz Bizanta. Ovdje iznesene stavove Belošević ponavlja i u monografskim obja-

11 Miletić 1963b: 11–12.

12 Pod sintagmom „naši primorski gradovi“ kriju se gradovi bizantske Dalmacije u ranom srednjem vijeku.

13 Jelovina 1976: 89–90, 151–152.

14 Belošević 1980: 85.

15 Belošević 1980: 86–91, 136.

vama grobalja na Ždrijacu kod Nina i na Maklinovom brdu u Kašiću kod Zadra, tiskanim u prvom desetljeću 21. st. Tu on koristi složenice „antičko-bizantske radionice“, ili „antičko-mediteransko-bizantske radionice“ i ponavlja tezu o „domaćim radionicama“ od druge polovice 9. st. Za grozdolike naušnice iz grobova poganskog horizonta iznosi mišljenje da su „import bizantskih zlatarskih radionica sa širega mediteranskog područja“.¹⁶

Usputno bih se još osvrnuo i na izraz **matično područje**, koji koristi Belošević, a i inače je čest u našoj arheološkoj literaturi za rani srednji vijek. On ga je upotrijebio u monografijama o Ždrijacu i Maklinovom brdu, pa donosim njegove izvorne pasuse s tim izrazom: „Izvan matičnog područja Dalmatinske Hrvatske naušnice grozdolikog tipa nađene su i u dječjem grobu 112 na groblju u Grborezima kod Livna ...“. Za groblja poganskog horizonta kaže da su najbrojnija u sjevernoj Dalmaciji „tj. na matičnom području nekadašnje Dalmatinske Hrvatske“.¹⁷ Tim izrazom označavan je prostor između rijeka Zrmanje i Cetine, koji i sačinjava veći dio jezgre ranosrednjovjekovne Hrvatske, ali ne i cijeli. Tu geografsku komponentu unio je u literaturu još Karaman, koji piše: „Glavno je nalazište starohrvatskog nakita kraj između Cetine i Zrmanje i nekoji dalmatinski otoci“.¹⁸ Istu prostornu odrednicu koristi i Jelovina. Naime, puni naslov njegove sinteze glasi: *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*.¹⁹ Belošević je unio malu zabunu u značenje toga pojma, jer za groblja poganskog horizonta kaže da su najbrojnija na prostoru sjeverne Dalmacije, „tj. na matičnom području nekadašnje Dalmatinske Hrvatske“, čime je iz tog prostora isključio cijelu srednju Dalmaciju s teritorijima Kliške, Cetinske i Imotske županije. Isto tako se ne može livanjski kraj isključiti iz **matičnog područja**, jer se livanjski župan Želimir spominje u Muncimirovoj povelji iz 892., a ta se županija neposredno veže na Kninsku i Cetinsku. Ukratko, mišljenja sam da izraz **matično područje** nije najsretniji i da ga treba ili koristiti oprezno uz pojašnjenja ili supstituirati nekim drugim, poput središnji dijelovi kneževine/kraljevine i sl.

Mišljenja Karamana, Jelovine i Beloševića sažeto je iznio i Radomir Jurić u kataloškoj obradi srednjovjekovnog nakita u sjevernoj Dalmaciji. On kaže: „Ovaj hrvatski nakit nastao je po bizantskim uzorima u domaćim radionicama. Ne bi trebalo, možda, isključiti izradu pojedinih primjeraka nakita i u bizantskim radionicama“.²⁰

Pregled radova i sinteza u kojima se tijekom 20. st. raspravljalo o radioničkim središtima izrade nakita u ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj pokazuje da je teza o „domaćim radionicama“ koju je razradio Karaman općeprihvaćena, kao i stav da je nakit 8. i prve polovice 9. st. (posebice grozdolike naušnice) uvoz iz Bizanta. Pri tome se ne raspravlja iz kojih središta Carstva taj nakit stiže u Hrvatsku, a također se uopćeno govori o kasnoantičkim uzorima i „mediteransko-bizantskim radionicama“, a da se поближе ne pojašnjava sadržaj tih sintagmi. Na istom tragu su i radovi bosansko-hercegovačkih autora, s tom razlikom što se u njima – po uzoru na Karamanovu tezu – razrađuje teza o „domaćim radionicama“ u Bosni.

Na samom početku 21. st. pojavila su se po prvi put i neka drugačija mišljenja o radionicama starohrvatskog nakita, koja tu problematiku sagledavaju na novi način. Tada sam pri obradi nalaza iz starohrvatskih grobova na Putalju uopćeno zaključio da naušnice iz tih grobova pripadaju „kontinuitetu zlatarske produkcije u Splitu i Trogiru“, nadovezujući se na Beloševićevo usamljeno mišljenje da naušnice s navojima na donjem dijelu karike nisu karantanskog, već kasnoantičkog porijekla. Potom sam za nalaz grozdolikih naušnica s Putalja zaključio da „odražava povijesno potvrđene rane veze između

16 Belošević 2007: 254; Belošević 2010: 74–78, 139–140.

17 Belošević 2007: 258, 451.; Belošević 2010: 76.

18 Karaman 1940: 33–34.

19 Jelovina 1976.

20 Jurić 1981: 56.

bizantskog Splita i nove kneževine u susjedstvu, posebice između splitske nadbiskupije i kneževa iz dinastije Trpimirovića". I dalje: „U tom kontekstu pojam bizantski za tu vrstu nakita ne znači da je on proizvod radionica iz središnjih dijelova carstva, već lokalna produkcija dalmatinskih gradova koji tvore bizantsku Dalmaciju”.²¹ U analizi grozdolika naušnica ukazao sam i na analogije s podunavskog limesa i iz Makedonije, koji upućuju na „kasnoantičko, odnosno ranobizantsko porijeklo grozdolike naušnice”.²² Tim kratkim osvrtom otvoren je put tezi o zlatarskim radionicama u gradovima bizantske Dalmacije, za razliku od dosadašnjih uopćenih stavova o bizantskom uvozu u Hrvatsku bez bližeg određenja proizvodnih središta. Do istog zaključka već iste godine došao je i Ante Milošević, pripisujući grozdolike naušnice „karolinškom razdoblju u Hrvatskoj”. Za njega su one „proizvod bizantskih zlatarskih radionica, a u našem primjeru gotovo sigurno zlatara iz dalmatinskih gradova (Zadar, Trogir, Split)”.²³

Nedugo zatim o radionicama nakita mišljenje je iznijela i Mirja Jarak, raspravljajući o pojavi jednojagodnih naušnica u ranosrednjovjekovnim grobovima. Ona kaže: „Očito je da je njihova pojava vezana uz početak djelovanja **domaćih zlatarskih radionica**, koje se javljaju sredinom 9. st.”.²⁴ O kronologiji jednojagodnih naušnica nedavno sam i sâm pisao, pa ovdje samo upućujem na taj moj rad.²⁵

O radioničkim ishodištima pojedinih tipova nakita opširnije je pisala Maja Petrinc, koja donosi i pojedine analogije sa šireg mediteranskog prostora i jugoistočne Europe, ali ne ulazi u bliže ubiciranje pojedinih radioničkih središta. Detaljno obrađujući svaki pojedinačni tip naušnica, iznosi uz njih i mišljenje o njihovom porijeklu: općim izgledom upućuju na predloške u „kasnoantičkom, tj. bizantskom zlatarstvu” (obične karičice); stilski se vezuju uz „kasnoantički, odnosno bizantski nakit, proistekao iz bizantskog zlatarstva istočnomediteranskog prostora” (zvjezdolike naušnice); „Grozdolike naušnice također su kasnoantičkog, odnosno bizantskog porijekla, a njihova geneza vodi u najraniju antiku mediteranskog prostora”; „Riječ je o nakitu koji nastaje po uzoru na luksuzne naušnice iz kruga kasnoantičkog zlatarstva Sredozemlja” itd.²⁶ I za jednojagodne sljepoočničarke uzore vidi u „umjetničkom obrtu kasne antike”. Tom tipu Petrinc nalazi direktne analogije jedino na teritoriju Zahumlja (Mogorjelo), pa iznosi veoma dobro utemeljeno mišljenje da su sljepoočničarke iz Zahumlja „proizvod istih onih radionica koje opskrbljuju područje Hrvatske Kneževine”. Također za grozdolike i četverojagodne naušnice iznosi pretpostavku da su preuzete „iz kruga bizantskog zlatarstva u okviru kojega postoje kao već oblikovani tipovi”.²⁷

Istodobno se na tu temu sažeto osvrnuo i Ante Piteša. On nakit 7. st. u Arheološkom muzeju u Splitu pripisuje „istočnosredozemnom bizantskom zlatarstvu”, a jednojagodne naušnice i sljepoočničarke od sredine 9. st. vidi kao „starohrvatski nakitni repertoar”, koji je izrađivan u „domaćim središtima”, čime usvaja Karamanovu tezu.²⁸

I na kraju donosim opširnije stavke o „domaćim radionicama” iz mog rada o starohrvatskom groblju na Svećurju u Kaštel Novom, objavljenog prije devet godina, gdje sam tom pitanju posvetio nešto više pozornosti, što je u konačnici i dovelo do ovoga rada.²⁹ Tu sam sve grobne nalaze podijelio prema središtima proizvodnje u dvije skupine: a)

21 Burić 2001: 154, 251. Pri tome mi je promaknula tvrdnja Vinski Gasparini o „zlatarima iz gradova *themae Dalmatiae*”, gdje se po prvi put otvara mogućnost postojanja zlatarskoga obrta u tim gradovima (cf. bilj. 7).

22 Burić 2001: 154, bilj. 12.

23 Milošević 2001: 72–75.

24 Jarak 2002: 253–254.

25 Burić 2023: 116–129.

26 Petrinc 2009: 120, 122–123, 125–126, 203.

27 Petrinc 2009: 212, 219.

28 Piteša 2009: 79.

29 Burić 2015: 205–207.

predmeti iz lokalnih središta proizvodnje i b) uvezene predmeti, pod kojima podrazumijevam one čija središta proizvodnje nisu na istočnoj obali Jadrana. Preostali nakit, u prvom redu jednojagodne naušnice, pripisao sam zlatarskim radionicama iz Splita ili eventualno Trogira, s tim da na tako malom uzorku nije bilo moguće utvrditi da li se radio o jednoj ili više radionica. U prilog tom stavu istaknuo sam: „Mišljenja sam da tako sofisticirana zanatska proizvodnja, kao što je zlatarski obrt, u pravilu ne može biti locirana u ruralnim sredinama“.

Sumirajući sve to izneseno dao sam na kraju svoje mišljenje o „domaćim radionicama“, pa donosim cijeli pasus *in extenso*: „Time dolazimo do točke kada treba još jednom preispitati tezu o *domaćim majstorima*, koju je zastupala većina istraživača, kao i stvarni sadržaj sintagme *bizantski nakit*. Mišljenja sam da treba, kada je riječ o utjecaju bizantske civilizacije, lučiti direktan uvoz zlatarskih i inih proizvoda iz središnjih oblasti carstva, kakav je – primjerice – utvrđen za komnensku epohu 12. stoljeća u Dalmaciji, od lokalnih proizvoda radionica u dalmatinskim gradovima koji su pod stvarnim ili nominalnim vrhovništvom Bizanta na političkom planu, a tu spada – što se tiče starohrvatske kulture – većina nakita otkrivenog u ranosrednjovjekovnim grobovima na tlu tadašnje Hrvatske, ali i u susjednom Zahumlju. To pokazuje da nakit kao takav nema strogo etničku odrednicu jer je isti takav sigurno nošen i u gradovima Dalmacije, ali s njihovog prostora nemamo groblja s nakitnim priložima zbog toga što su pogrebni običaji već potpuno kristijanizirani od kasne antike, no pojedinačni nalazi i u gradovima pokazuju da je taj nakit nošen i u njima. Ono što je ovdje od bitnog značaja jest to da tezu o *domaćim majstorima* valja zasigurno napustiti kao jednu od zastarjelih romantičnih predodžbi, a pažnju valja usmjeriti na razlikovanje zlatarskih proizvoda dalmatinskih gradova, kao bizantskih u širem smislu, od predmeta direktno uvezenih iz središnjih dijelova carstva, kao bizantskih u užem smislu“. I još dalje: „Političke i etničke granice u tom kontekstu očito nisu ograničavajući faktor širenju zanatskih proizvoda i crkvene umjetnosti iz dalmatinskih gradova u ruralne predjele države Trpimirovića“.

Nakon pregleda dosadašnjih mišljenja o proizvodnim središtima zlatarskih radionica u ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj i Dalmaciji preostaje još obraditi nalaze ranosrednjovjekovnih naušnica u gradovima bizantske Dalmacije. Premda rijetki, oni nam ipak pokazuju da tvore jedinstveni kulturni krug sa starohrvatskim nakitom, a time se otvara i pitanje središta njihove proizvodnje. Uz već poznati nalaz bjelobrdske naušnice u Zadru,³⁰ posebno bih istaknuo nalaze starohrvatskih naušnica u Trogiru. Najprije je 1990. unutar grada, u istraživanjima kuće Berislavić, pronađena jednojagodna naušnica, koja je – na žalost – zagubljena prije objave.³¹ Vjerojatno se radi o dislociranom grobnom nalazu. Osobno sam imao prigodu vidjeti taj nalaz i prema mojem sjećanju radi se o većoj jednojagodnoj sljepoočničarki. Nedavno je (2018.), također u povijesnoj jezgri Trogira, pronađen par grozdolikih naušnica putaljskog tipa, i to u grobu dvogodišnje djevojčice s početka 8. st., u groblju koje Lujana Paraman naziva grobljem iz **bizantskog razdoblja**.³² Datacija toga groba potvrđena je ¹⁴C analizom. Taj je nalaz značajan, jer nam pokazuje da isti tip naušnice koji se nešto kasnije javlja u starohrvatskim grobovima poganskog horizonta druge polovice 8. i prve polovice 9. st. nalazimo već početkom 8. st.

30 Petricioli, Vučenović 1970: 177–202; Klaić, Petricioli 1976: 144, Tab. VIII dolje.

31 Paraman *et alii* 2024.

32 Preuzeto s https://muzej-grada-trogira.hr/arheološka_zbirka/. Nalaz je obradila voditeljica zbirke, viša kustosica Lujana Paraman. U posljednjem trenutku sam, zahvaljujući kolegijalnoj susretljivosti kolegice Paraman, dobio na uvid rad o iskopavanjima u Trogiru 2018., koje je Muzej grada Trogira proveo u suradnji s Austrijskim arheološkim institutom iz Beča. Iskopavanja su obavljena u kući na adresi Matije Gupca 15. Za objavu tih iskopavanja cf. Paraman *et alii* 2020: 423–425, sl. 34–36. U dijelu teksta u kojemu su objavljene te naušnice, a koji potpisuje Lujana Paraman, upućuje se na pripadnost toga tipa naušnica **materijalnoj kulturi bizantskih gradova Dalmacije**, što je u skladu s tezom koju sam u ovom radu detaljno razradio.

u tada bizantskom Trogiru, a to je važan argument u prilog tezi o postojanju zlatarskih radionica u dalmatinskim gradovima koje snabdijevaju i tržište kneževine Hrvatske, što sam već pretpostavio 2001. u objavi nalaza istog tipa naušnica u starohrvatskim grobovima na Putalju.

Zaključak

Detaljnim pregledom literature u kojoj se raspravlja o radioničkim središtima u kojima se izrađivao starohrvatski nakit utvrđena su dva suprotstavljena mišljenja, premda, istini za volju, treba reći da ni jedno od njih nije do sada bilo temeljitije analizirano i argumentirano. Prvo mišljenje iznio je Karaman u tri navrata (cf. popis literature) od 1930. do 1940., dokazujući postojanje „domaćih radionica“ u Hrvatskoj 9. i 10. st. Ta njegova teza bila je općeprihvaćena kao gotova činjenica i o njoj se nije dalje raspravljalo. Podjednako je usvojena i u Hrvatskoj (Ksenija Vinski Gasparini, Slavenka Ercegović, Dušan (Duje) Jelovina, Janko Belošević, Radomir Jurić – od pedesetih do osamdesetih godina 20. st.) i u Bosni i Hercegovini (Irma Čremošnik, Nada Miletić – pedesetih i šezdesetih godina 20. st.). Neki autori čak i ne navode Karamana, smatrajući valjda da je to već općeprihvaćeno u literaturi. Tek početkom 21. st. počinju se iznositi i drugačija mišljenja u kojima se upućuje na mogućnost da je starohrvatski nakit, ili barem neki njegovi tipovi, nastao u zlatarskim radionicama bizantskih gradova u Dalmaciji (Burić, Milošević – 2001.). Doduše, treba kazati da je na tu mogućnost, ali samo u jednoj rečenici, upozorila već Nada Miletić (1963b), a još ranije je Ksenija Vinski Gasparini (1952) pretpostavila da su zlatari „domaćih radionica“ radili po uzoru na „zlatare iz gradova *themaе Dalmatiae*“, ali opet usputno u jednoj rečenici. Karamanova teza nije ipak u potpunosti odbačena. Zastupa je i dalje Janko Belošević (2007, 2010) i dio mlađih autora (Mirja Jarak 2002, Ante Piteša – 2009), uz odmak od Karamanove datacije, jer oni početak djelovanja „domaćih radionica“ datiraju u sredinu 9. st., tj. s početkom kristijaniziranog horizonta starohrvatskih grobova, dok je po Karamanu to sam početak 9. st.

Posebno bih izdvojio mišljenje Maje Petrince (2009) u njenoj monografiji o starohrvatskim grobljima. U tom obimnom djelu, gdje je dana opširna suvremena analiza starohrvatskog nakita, ona uopće ne spominje „domaće radionice“, vjerojatno prešutno dajući do znanja da je ta teza već zastarjela i ne odgovara novim povijesnim i arheološkim činjenicama. No, zato je pri obradi pojedinih tipova naušnica učestalo upućivala na uzore prema kojima je izrađivan starohrvatski nakit, a koje ona vidi u „kasnoantičkom zlatarstvu Sredozemlja“, odnosno „bizantskom zlatarstvu“. Varirajući na tu temu istaknula je istočnomediteranski prostor, a za – primjerice – zvjezdolike naušnice paralele nalazi na Siciliji, u Kalabriji, Korintu i Maloj Aziji. Jedino u analizi jednojagodnih sljepoočničarki, čije uzore također vidi u „umjetničkom obrtu kasne antike“, zbog velikog broja nalaza ističe „da je riječ o tipu karakterističnom isključivo za starohrvatsku kulturu“, ali ne donoseći svoj sud o radioničkim središtima. Ovdje je još važnije istaknuti njeno mišljenje da su jednojagodne sljepoočničarke sa zahumskog teritorija „proizvod istih onih radionica koje opskrbljuju područje Hrvatske Kneževine“, ali se ni ovdje ne izjašnjava o njihovoj lokaciji. Za razliku od Karamana i Beloševića Petrince se direktno ne osvrće na bizantski import, posebice u poganskom horizontu, već radije govori o uzorima i predlošcima po kojima je taj nakit rađen.

Time je Petrince detaljnije analizirala problematiku stila, upućujući na kasnoantičku i bizantsku podlogu, i donijela po prvi put u našoj literaturi pojedine konkretne regije u kojima su nađene analogije za neke tipove starohrvatskog nakita.

Posljednje na tu temu objavljeno je u mom radu o starohrvatskom groblju na Svećurju u Kaštel Novom (Burić 2015). Tu sam proširio svoju sažetu analizu iz monografije o Putalju podijelivši nalaze nakita s toga groblja na „predmete iz lokalnih središta

proizvodnje" i na „uvezene predmete“. „Lokalna središta proizvodnje“ u konkretnom slučaju pripisao sam radionicama u Splitu i Trogiru, dakle u dva važna središta bizantske Dalmacije. Ujedno sam upozorio na potrebu promjene mišljenja o „domaćim radionicama“, čija egzistencija u ruralnom okruženju ranofeudalne Hrvatske, oslonjene na gospodarski jača i razvijenija urbana središta Dalmacije, nije ostvariva.

Također sam naznačio da treba razlikovati proizvode bizantskih radionica iz središnjih i udaljenih dijelova Carstva od onih iz gradova teme Dalmacije. Nakit iz dalmatinskih radionica nazvao sam bizantskim u širem smislu, za razliku od onoga iz drugih dijelova Bizantskoga carstva, koji bi bio bizantski u užem smislu. U kontekstu te podjele nalazi ranosrednjovjekovnih naušnica u Zadru, a posebice u Trogiru, dobivaju na važnosti. Oni nam pokazuju da su isti tipovi nakita kakvi su nađeni u grobovima na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske korišteni i u dalmatinskim gradovima, kao i na teritoriju sklavinije Zahumlje. Ta činjenica pruža osnovu za zaključak da nakit kao takav ne poznaje tadašnje političke i etničke granice, a ujedno osnažuje tezu da su središta zlatarske proizvodnje na istočnoj obali Jadrana bila u dalmatinskim gradovima, tj. na tadašnjem bizantskom teritoriju (tema Dalmacija), kao i činjenicu da je gro proizvodnje toga nakita završio na tržištima ranosrednjovjekovnih sklavinija, a ponajviše u Hrvatskoj. Te spoznaje, kao i povijesna činjenica da je Dalmacija kao posebna politička cjelina u 11. st. postala sastavnim dijelom hrvatskoga kraljevstva, dozvoljavaju nam da za ukupni fundus tih nalaza i dalje koristimo nazive „starohrvatski“, kako za naušnice, tako i za nakit u cjelini. Tek od 12. st. po ulasku Hrvatske i Dalmacije u personalnu uniju s ugarskom vladarskom kućom Arpadovića, a potom Anžuvina od 14. st. nakitne predmete zanatskoga i umjetničkog obrta možemo prema stilskim mijenama nazivati romaničkim i gotičkim zlatarstvom. No, i u tim stoljećima razvijenoga i kasnog srednjeg vijeka središta zlatarske proizvodnje na istočnoj obali Jadrana i dalje su u dalmatinskim gradovima, tada autonomnim srednjovjekovnim komunama.³³ To potvrđuju i brojni srednjovjekovni dokumenti u dalmatinskim arhivima, te konstantni priljev mladića iz feudalnog zaleđa na naukovanje kod gradskih majstora raznih obrta, pa tako i zlatara. Na to je još prije punih 40 godina upozorio Nikola Jakšić u radu u kojemu je obradio trojagodne naušnice iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.³⁴ On je dao prikaz brojne arhivske građe iz koje možemo crpiti podatke o toj temi, koristeći i radove koje je o tome još ranije objavio Cvito Fisković. Ovdje izdvajam samo podatak o zadarskom zlataru Pribislavu koji 1389. odlazi u Pag prodavati naušnice.³⁵ I taj pojedinačni slučaj zorno nam pokazuje da je gospodarstvo dalmatinskih komuna i dalje superiorno onome feudalnih državina u Hrvatskoj, posebice u anžuvinskom razdoblju, i da se taj odnos nije promijenio od ranoga srednjeg vijeka, da ovdje ne ulazim u analizu gospodarskih odnosa u novom vijeku. Tim pisanim izvorima ovdje još pribrajam i rezultate arheoloških istraživanja kroz primjer jedne splitske zlatarske radionice s početka 14. st. čiji su proizvodi (aplike) nađeni u grobovima na lokalitetima Putalj u Kaštel Sućurcu, Gospa od Sita u Strožancu kod Splita i Sv. Spas u Cetini, a koje sam još prije tri desetljeća pripisao zlatarima iz Splita.³⁶

U budućim istraživanjima trebat će pozornost usmjeriti na analizu širih paralela s prostora Bizantskoga carstva izvan teme Dalmacije i njihovu usporedbu sa starohrvatskim nakitom. Ono što se čini nespornim u dosadašnjim radovima o proizvodnji starohrvatskog nakita jest tvrdnja da njegovo stilsko porijeklo treba tražiti u kasnoantičkom i ranobizantskom zlatarstvu, što su ponajviše istaknuli još Karaman, a potom Belošević i Petrinc. U okviru tih relacija trebalo bi u daljnjim analizama uklopiti i radionice bizant-

³³ Eventualni manji izuzetci od toga pravila neće bitno promijeniti ovaj sud o tome.

³⁴ Jakšić 1983: 68–73.

³⁵ Jakšić 1983: 72, bilj. 120.

³⁶ Burić 1995.

skih gradova u Dalmaciji, razlučiti njihove stilske osobine od onih u drugim dijelovima Carstva, ali i istražiti je li nakit 8. st. – u prvom redu grozdolike naušnice – koji svi nazivaju bizantskim importom, možda barem dijelom proizveden i u zlatarskim radionicama Dalmacije, u prvom redu Zadra, ali i Trogira i Splita. Posebice, ako taj tip nema direktnih analogija drugdje u Bizantu.

Sumirajući sve izneseno može se zaključiti da ne postoje „domaće radionice“ u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, već su proizvodna središta tog nakita bila u dalmatinskim gradovima, gdje su i ostala sve do konca srednjega vijeka. Sintagma „domaće radionice“ imala je za Karamana i njegove sljedbenike izraženi etnopolitički prizvuk, no, budući da je gro toga nakita nađen u starohrvatskim grobovima na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske, ali i Zahumlja, a vjerojatno i drugih južnih sklavinija, ostajem pri nazivu starohrvatski za taj nakit, bez obzira je li nađen u Hrvatskoj ili Dalmaciji. Tim više što su te dvije politički i etnički različite cjeline do kraja ranoga srednjeg vijeka srasle u jednu u okvirima hrvatskoga kraljevstva, iako je svaka zadržala svoj posebni politički i upravni identitet. Takvom tezom izraz „starohrvatski nakit“ poprima jasnije stilsko obilježje (Mirja Jarak ga naziva i predromaničkim nakitom) ne gubeći ipak i svoj pretežiti etnički karakter. Kako su gradovi Dalmacije već koncem ranoga srednjeg vijeka bili dijelom kroatizirani, i to nam daje za pravo nazivati ranosrednjovjekovni nakit na tlu Hrvatske i Dalmacije starohrvatskim. U prilog tome idu i spoznaje o zlatarskim radionicama nakon 11. st., koje proizvode romanički i gotički nakit, ali radionička središta ostaju i dalje u gradovima Dalmacije.

LITERATURA / LITERATURE

- Belošević 1980 Janko Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7.–9. stoljeća*, Zagreb, 1980.
- Belošević 2007 Janko Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar, 2007.
- Belošević 2010 Janko Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovom brdu u selu Kašiću kod Zadra*, Split, 2010.
- Burić 1995 Tonči Burić, Tragom jedne splitske zlatarske radionice XIV. stoljeća, *PPUD 35 (Petriciolijev zbornik I)*, 1995., 419–427.
- Burić 2001 Tonči Burić, *Putalj u srednjem vijeku*; u: Burić, Čače, Fadić 2001, 151–323.
- Burić 2015 Tonči Burić, Starohrvatsko groblje na položaju Svećurje u predjelu Rudine u Kaštel Novom, *SHP*, III. serija, 42, 2015., 165–211.
- Burić 2021 Tonči Burić, Srednjovjekovna hrvatska geopolitička jezgra i njezin odnos prema okružju; u: Damir Magaš, Borna Fürst Bjeliš, Tonči Burić, Dubravka Mlinarić, Hrvoje Petrić, Mladen Klemenčić, *Velika geografija Hrvatske 3. Povijesno-geografske odrednice razvoja Hrvatske*, Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju i Školska knjiga, Zagreb, 2021., 79–153.
- Burić 2023 Tonči Burić, Starohrvatska groblja poganskog horizonta u Kaštelima, *SHP*, III. serija, 50, 2023., 101–142.
- Burić, Čače, Fadić 2001 Tonči Burić, Slobodan Čače, Ivo Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 12, Split, 2001.
- Čremošnik 1951 Irma Čremošnik, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *GZM VI*, 1951., 242–270.
- Ercegović 1960 Slavenka Ercegović, Istraživanja u Gackom polju i rasprostranjenost starohrvatskih naušnica izvan dalmatinske Hrvatske, *SHP*, III. serija, 7, 1960., 243–254.
- Jakšić 1983 Nikola Jakšić, Naušnice s tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *PPUD 23*, 1983., 49–74.
- Jarak 2002 Mirja Jarak, Zapažanja o grobljima 8. i 9. st. u Dalmaciji, *OA 26*, 2002., 247–255.
- Jelovina 1976 Dušan (Duje) Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, Čakavski sabor, Biblioteka znanstvenih djela 2, Split, 1976.
- Jurić 1981 Radomir Jurić, Nakit u srednjem vijeku, u: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Arheološki muzej i Etnografski odjel Narodnog muzeja u Zadru (Izložba), Zadar, 1981., 51–67.
- Karaman 1930 Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Redovno izdanje Matice hrvatske za godinu 1930., Zagreb, 1930.
- Karaman 1936 Ljubo Karaman, Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina (Posebno izdanje „Bihaća“, pretiskano iz *VAHD LI 1930.–1934.*), Split, 1936., 1–36.
- Karaman 1940 Ljubo Karaman, Iskopine društva „Bihaća“ u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU 268*, Zagreb, 1940., 1–44.

- Klaić, Petricioli 1976 Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409, Prošlost Zadra, knjiga II*, Filozofski fakultet Zadar, Zadar, 1976.
- Marun 1900 Lujo Marun, Popis naušnica (okosnica, mingjuša) „Prvoga muzeja hrv. spomenika u Kninu, SHP V/1, 1900., 40–47.
- Miletić 1963a Nada Miletić, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, GZM XVIII, 1963., 155–178.
- Miletić 1963b Nada Miletić, *Nakit u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1963.
- Milošević 2001 Ante Milošević, Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza, u: Milošević, Rapanić, Tomičić 2001, 42–75.
- Milošević, Rapanić, Tomičić 2001 Ante Milošević, Željko Rapanić, Željko Tomičić, *Arheološki nalazi karolinškog obilježja u Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 10, Split, 2001.
- Paraman et alii 2020 Lujana Paraman, Marina Ugarković, Jasmin Ableidinger, Laura Rembart, Daniel Oberndorfer, Eduard Visković, Luise Schintlmeister, Paul Klostermann, Michaela Binder, Martin Steskal, Report on New Excavations in Ancient Trogir: The 2018 Croatian-Austrian Mission*, JÖAI 88 (2019.), Wien, 2020., 387–450.
- Paraman et alii 2024 Lujana Paraman, Ivanka Kamenjarin, Martin Steskal, Tijek i rezultati istraživanja 1990. godine; u: L. Paraman, M. Ugarković, M. Steskal (ur.), *Krhotine Prošlosti. Kuća Berislavić u Trogiru: rezultati arheoloških istraživanja i obrade nalaza*, Monografije Instituta za arheologiju 9, Institut za arheologiju i Muzej grada Trogira, Zagreb, 2024. (u tisku).
- Petricioli, Vučenović 1970 Ivo Petricioli, Svetozar Vučenović, Crkva sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru, *Diadora* 5, 1970., 177–202.
- Petrinec 2009 Maja Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, *Monumenta medii aevi Croatiae* 3, Split, 2009.
- Piteša 2009 Ante Piteša, *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, Arheološki muzej – Split, Katalozi i monografije 2, Split, 2009.
- Vinski Gasparini 1952 Ksenija Vinski Gasparini, Ranosrednjovjekovan slavenski zlatni nakit u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *SHP*, III. serija, 2, 1952., 19–28.
- Internetski izvor https://muzej-grada-trogira.hr/arheološka_zbirka/

SUMMARY

On "local jewelry workshops" in Croatia in the Early Middle Ages

A detailed review of the literature discussing the workshop centers where early Croatian jewelry was made revealed two opposing opinions, although, admittedly, none of them has been thoroughly analyzed and supported with valid arguments so far. The first opinion was expressed by Karaman on three occasions from 1930 to 1940 (cf. bibliography) providing arguments for the existence of "local workshops" in Croatia in the 9th and 10th centuries. His thesis was generally accepted as a *fait accompli* and was not further discussed. It was adopted in Croatia (Ksenija Vinski Gasparini, Slavenka Ercegović, Dušan (Duje) Jelovina, Janko Belošević, Radomir Jurić – from the 1950s to the 1980s) as well as in Bosnia and Herzegovina (Irma Čremošnik, Nada Miletić – in the 1950s and 1960s). Some authors do not even mention Karaman, probably believing that it has already been generally accepted in the literature. It was only at the beginning of the 21st century that different opinions began to be expressed, pointing to the possibility that early Croatian jewelry, or at least some of its types, originated in the goldsmith's workshops of Byzantine cities in Dalmatia (Burić, Milošević – 2001). It must be said that Nada Miletić (1963b) had already mentioned this possibility, but only in one sentence, and even earlier Ksenija Vinski Gasparini (1952) assumed that goldsmiths from "local workshops" worked on the model of "goldsmiths from the cities of the theme of Dalmatia", but again incidentally in one sentence. However, Karaman's thesis was not completely abandoned. It is still represented by Janko Belošević (2007, 2010) and some younger authors (Mirja Jarak 2002, Ante Piteša – 2009), with somewhat different dating, because they date the beginning of the activity of "local workshops" to the middle of the 9th century, simultaneously with the beginning of the Christian horizon of the early Croatian graves, while according to Karaman it is the very beginning of the 9th century.

I would like to pay special attention to the opinion of Maja Petrinec (2009) expressed in her monograph on early Croatian cemeteries. In that voluminous work, offering an extensive contemporary analysis of early Croatian jewelry, she does not mention "local workshops" at all, probably tacitly suggesting that this thesis is already outdated and does not correspond to new historical and archaeological facts. However, that is why, when processing certain types of earrings, she often points to the specimens that served as models for early Croatian jewelry, which she sees in "late antique Mediterranean goldsmithing", that is, "Byzantine goldsmithing". Discussing the same topic, she highlighted the eastern Mediterranean area, and for instance, she finds parallels for star-shaped earrings in Sicily, Calabria, Corinth and Asia Minor. Only in the analysis of single-beaded earrings whose models she also sees in the "artistic craft of late antiquity", due to the large number of finds, she states that "it is a type characteristic exclusively of early Croatian culture", but without expressing her opinion about the workshop centers. Here, it is even more important to pay attention to her opinion that single-beaded earrings from the territory of Zahumlje are "a product of the same workshops that supply the area of the Duchy of Croatia", but she does not state their location here either. Unlike Karaman and Belošević, Petrinec does not refer directly to the Byzantine import, especially in the pagan horizon, but rather discusses models and templates used to produce this jewelry.

Thus Petrinec analyzed the issue of style in more detail, pointing to the late antique and Byzantine basis, and mentioned for the first time in our literature certain specific regions where analogies for some types of the early Croatian jewelry were found.

Most recently this topic was dealt with in my paper on the early Croatian cemetery at Svećurje in Kaštel Novi (Burić 2015). There I elaborated my brief analysis from the monograph on Putalj by dividing the jewelry finds from that cemetery into "objects from local production centers" and "imported objects". In the specific case, "local production centers" were associated with the workshops in Split and Trogir, two important centers of Byzantine Dalmatia. At the same time, I emphasized the need to change the opinion about "local workshops", doubting their existence in the rural environment of early feudal Croatia, related to the economically stronger and more developed urban centers of Dalmatia.

I also suggested that the products of Byzantine workshops from the central and remote parts of the Empire should be differentiated from those from the cities of the theme of Dalmatia. I referred to the jewelry from the Dalmatian workshops as Byzantine in a broad sense, as opposed to that from other parts of the Byzantine Empire, which would be Byzantine in a narrow sense. In the context of this division, finds of early medieval earrings in Zadar, and especially in Trogir, gain importance. They indicate that the same types of jewelry that were found in graves in early medieval Croatia were also used in Dalmatian cities, as well as in the territory of the *sclavinia* of Zahumlje. In that context, we can treat them as Byzantine provincial jewelry of the theme of Dalmatia. This fact points to the conclusion that jewelry as such does not know the political and ethnic boundaries of the time, and at the same time strengthens the thesis that the centers of jewelry production on the eastern coast of the Adriatic were in Dalmatian cities, i.e. in the then Byzantine territory (the theme of Dalmatia), as well as the fact that the majority of the production of this jewelry ended up on the markets of early medieval *sclaviniae*, and mostly in Croatia. These findings, as well as the historical fact that Dalmatia as a separate political entity became an integral part of the Croatian kingdom in the 11th century, allow us to continue to use the term "early Croatian" for the total assemblage of these finds, both for earrings and for jewelry as a whole. Only from the 12th century, after Croatia and Dalmatia joined the personal union with the Hungarian ruling house of Arpad, and then the Angevins from the 14th century, we can refer to jewelry items of artisanal and artistic craft, according to stylistic changes, as the products of Romanesque and Gothic goldsmithing. However, even in those centuries of the High and Late Middle Ages, the centers of goldsmithing production on the eastern coast of the Adriatic were still the Dalmatian cities, then autonomous medieval communes (possible minor exceptions to that rule will not significantly change this statement about it).

This is confirmed by numerous medieval documents in the Dalmatian archives, as well as the constant incoming of young men from the feudal hinterland to be apprenticed to city master artisans of various trades, including goldsmiths. This was emphasized by Nikola Jakšić over 40 years ago in a paper in which he analyzed three-beaded earrings from the Museum of Croatian Archaeological Monuments (cf. Jakšić 1983: 68–73). He gave an overview of abundant archival material from which we can draw information on this topic, using works that Cvito Fisković had published on the subject even earlier. Here I single out only the information about Pribislav, a goldsmith from Zadar who went to Pag in 1389 to sell earrings (cf. Jakšić 1983: 72, note 120). This individual case clearly indicates that the economy of the Dalmatian communes was still superior to that of the feudal states in Croatia, especially in the Angevin period, and that this relationship had not changed since the early Middle Ages, so I will not go into the analysis of economic relationships in the post-medieval period. In addition to these written sources, I also add the results of archaeological research through the example of a goldsmith's workshop in Split from the beginning of the 14th century whose products (*appliqués*) were found in graves at the sites of Putalj in Kaštel Sućurac, Gospa od Sita in Strožanac near Split, and Sv. Spas in Cetina, which I attributed to goldsmiths from Split three decades ago (cf. Burić 1995).

Future research should be focused on the analysis of broader parallels from the area of the Byzantine Empire outside the theme of Dalmatia and their comparison with early Croatian jewelry. What seems undisputed in the previous works on the production of early Croatian jewelry is the claim that its stylistic origin should be sought in late antique and early Byzantine goldsmithing, which was also emphasized by Karaman, and then by Belošević and Petrinc. The workshops of Byzantine cities in Dalmatia should also be included in the framework of these relationships in further analyses, their stylistic features should be differentiated from those in other parts of the Empire, but it should also be investigated whether the jewelry of the 8th century – primarily the grape-shaped earrings – generally considered as the Byzantine import, is perhaps at least partially produced in goldsmith's workshops in Dalmatia, primarily in Zadar, but also in Trogir and Split, especially, if that type has no direct analogies elsewhere in the Byzantine Empire.

In summary, it can be concluded that there were no "local workshops" in early medieval Croatia, but the production centers of this jewelry were in Dalmatian cities, where they remained until the end of the Middle Ages. The phrase "local workshop" had a pronounced ethnopolitical overtone for Karaman and his followers, but since most of this jewelry was found in early Croatian graves in the territory of early medieval Croatia, but also in Zahumlje, and probably other southern *sclaviniae*, I will keep using the term early Croatian jewelry for these artifacts, regardless of whether they were found in Croatia or Dalmatia. All the more so because by the end of the Early Middle Ages, these two politically and ethnically different entities merged into one within the framework of the Croatian kingdom, although each retained its own special political and administrative identity. With such a thesis, the term "early Croatian jewelry" acquires a clearer stylistic determinant (Mirja Jarak calls it pre-Romanesque jewelry) without losing its predominantly ethnic character. Since the cities of Dalmatia were already partially Croatized at the end of the Early Middle Ages, this gives us the right to call early medieval jewelry in the territory of Croatia and Dalmatia early Croatian. This is supported by the information about goldsmith's workshops after the 11th century, which produced Romanesque and Gothic jewelry, but workshop centers still remained in Dalmatian cities.

Translated by Marija Kostić

